

On the Yemenite 'Midrash ha-Be'ur' and its author /

על "מדרש הביאור" התימני ומחברו

Author(s): בנימין ריצ'לר and B. Richler

Source:

Alei Sefer: Studies in Bibliography and in the History of the Printed and the Digital Hebrew Book /

עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס ודיגיטלי

No. pp. 91-96, (שבט תשל"ו)

Published by: Bar Ilan University Press

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/24161297>

Accessed: 06-02-2017 17:57 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Bar Ilan University Press is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Alei Sefer: Studies in Bibliography and in the History of the Printed and the Digital Hebrew Book / ודיגיטלי
עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס.

<http://www.jstor.org>

על "מדרש הביאור" התימני ומחברו

במאמרו "ספרות יהודי תימן"¹ רושם יהודה רצהבי, בין השאר, שני מדרשים תימנים לתורה ולהפטרות: הראשון (מס' 17 ברשימתו) "צפנת פענח" על במדבר-דברים מאת סעדיה בן דוד התימני – המזוהה על-ידי רצהבי עם סעיד בן דוד אלעדני שפעל בשנים 1451–1485 בעדן, דמשק, חלב וצפת – והשני (מס' 19 ברשימתו) "מדרש הביאור", שנתחבר בשנת ר"א (1441) ע"י סעיד בן דוד אלדמארי. ב-HUCA כרך 25 (1954), עמ' א–ט, פרסם רצהבי חלקים ממדרש הביאור לפרשת כי תצא, מתוך כ"י ברשות סעדיה יפת, וזיהה את הקטע ממדרש אלמוני שפרסם פרופ' ל. פינקלשטיין ב-HUCA כרך 12-13 (8-1937), עמ' 523–557, כקטע מאותו מדרש. ב"מילואים לספרות יהודי תימן (ביבליוגרפיה)"² כותב רצהבי שלפי שעה כה"י השלם היחיד בעולם של המדרש נמצא ברשות סעדיה יפת, וכ"י בלתי שלם מצוי במחלקת כה"י של מוסד הרב קוק.³

במסגרת עבודתי במכון לתצלומי כ"י העבריים השותי את ס' צפנת פענח על במדבר-דברים (כ"י אוקספורד-בודלי 312, Hunt, מס' 294 בקטלוג גויבאור; סימנו במכון: ס' 16762) עם מדרש הביאור כ"י מוסד הרב קוק 507 (ס' 20822 במכון), ועם הקטעים והציטוטים שפרסם רצהבי, ונוכחתי ששני החיבורים אינם אלא אחד. כן מצאתי שכ"י אוקספורד-בודלי Marsh. 382 דפים 158–242 (ס' 19458 במכון), הרשום ע"י גויבאור בקטלוג של כה"י העבריים באוקספורד מס' 587,2 כקטע מס' "נביאה אלגאקין" מאת סעדיה בן דוד אלעדני, אינו אלא קטע ממדרש הביאור לויקרא.⁴ נוסף לכה"י האלו נמצא בכרטסת המכון גם כ"י ששון 1163 (ס' 9865 במכון), שלא תואר בקטלוג "אהל דוד", המכיל קטעים ממדרש הביאור לויקרא-דברים. יש לציין שליקוטים ממדרש הביאור נדפסו בספר "תורה שלמה" של הרב מנחם כשר על פי "העתק מכ"י ארץ ישראל" (כפי הנראה כ"י יפת שראה רצהבי).⁵

1 קרית ספר, כ"ח, תשי"ב–תשי"ג, עמ' 262.

2 קרית ספר, לד, תשי"ט, עמ' 109–110. ור' מ"ש ש. ליברמן, מדרשי תימן, 8, תשל"ב.

3 לפי A. Freimann, Union Catalog of Hebrew Manuscripts, vol. II, 1964, מס' 5029, נמצא קטע גם בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק. וראה גם הערה 5.

4 השווה M. Steinschneider, Die arabische Literatur der Juden, 1902, p. 252.

5 כשר מביא ממדרש הביאור החל מפרשת בראשית. כ"י מוסד הרב קוק מתחיל בס' ויקרא. כ"י יפת הוא, כאמור, היחיד הכולל גם את ס' בראשית. בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק מצוי קטע נוסף של המדרש לפרשת שמות. הרב כשר השתמש גם בו בתורה שלמה, והדפיס צילום של עמוד אחד ממנו בסוף החלק השמיני (כרך ט'). השוואה עם המדרש לפרשת כי תצא, שפירסם פינקלשטיין מתוך קטע הנמצא בספריה בלנינגרד, ועם שינויי הנוסחאות מתוך כ"י יפת שפרסם רצהבי במאמרו, מראה שהנוסח בכ"י אוקספורד 312, Hunt, קרוב מאד לנוסח בקטע לנינגרד, ואילו

מי הוא, אם כן, מחברו של המדרש: סעדיה בן דוד אלדמארי או סעדיה בן דוד אלעדני (התימני), ומה הוא שמו הנכון של החיבור, מדרש הביאור או צפנת פענח? בזמנו, כבר העלה שטיינשניידר⁶ את השאלה האם סעדיה בן דוד אלדמארי אינו אלא סעדיה בן דוד אלעדני. במאמר זה ננסה להראות שסעדיה אלעדני חי ופעל באותה תקופה בה חי ופעל סעדיה אלדמארי, וכי הוא הכיר את מדרש הביאור ואף העתיקו בכתב ידו. לעומת זאת נצביע גם על עובדה חשובה הסותרת, לכאורה, את ההנחה שהוא, סעדיה אלעדני, חיבר את המדרש.

על סעדיה בן דוד אלדמארי ידוע לנו מעט מאוד. בשנת ר"א (1441) חיבר את מדרש הביאור, ובסוף המאה ה־15 עוד היה בחיים, שהרי בהקדמה ל"מדרש אלוג'יז אלמגני", שנתחבר בשנים 1483–1484, מוזכר סעדיה אלדמארי בלי כינוי ז"ל, ושלא כמחבר מדרש הגדול המוזכר באותו משפט: "דאוד אלעדני ז"ל". גם סעדיה אלעדני פעל בסוף המחצית הראשונה של המאה ה־15 והמשיך לפעול עד קרוב לסוף המאה. ידוע לנו שהוא העתיק כתבי יד בין השנים 1451–1485. אפשר אפילו להקדים את פעילותו הספרותית לפחות עד שנת 1446. בכ"י ששון 827 (ס' 9360 במכון) נמצא חיבור על הלכות שחיטה שנתחבר ע"י סעיד בן דאוד לבקשת תלמידיו בשנת 1446. רצהבי⁷ מיחס את החיבור לסעדיה בן דוד אחר, אך יש מקום לייחס אותו לסעדיה אלעדני. בראש כ"י קמברידג' Add. 1219 (ס' 17082 במכון), שהוא "כתאב מדכ'ל אלחשויק לאלג'אפלין"⁸ מאת סעיד אבן דאוד בעצם כתב ידו, רשם המחבר את "החיבורים שחברתי אני סעדיה בר דוד התימני נ"ע" וביניהם "פיר[וש] אלשחיטה". יתכן ש"פירוש אלשחיטה" זה אינו אלא החיבור שנשתמר בכ"י ששון 827 ואם כן בשנת 1446 — כמעט באותה תקופה שבה נתחבר מדרש הביאור — עסק סעדיה אלעדני בכתיבת חיבור בהלכה.

סעדיה בן דוד אלעדני מוכר לנו כמעתיק של לפחות 19 כ"י רובם הגדול

הנוסח בכ"י ששון דומה לפעמים לזה ולפעמים לזה. בכ"י אוקספורד נמצא המדרש על דברים כג:טז — כג: כז שאינו בכ"י לנינגרד ובכ"י יפת. בכ"י ששון חסרים דפים אחרים וביניהם הדפים שכללו את המדרש לדברים כג. כ"י מוסד הרב קוק לקי, ואינו כולל את המדרש לפרשת כי תצא. השוואה של המדרש לס' במדבר שבכ"י מוסד הרב קוק עם המדרש בכתבי יד אוקספורד וששון, מראה שיש בו נוסחאות שאין בשניהם.

6 בספרו הנ"ל בהע' 4, עמ' 255.

7 קרית ספר, כ"ח, עמ' 269, מס' 87.

8 בבית המדרש לרבנים בניו־יורק קיים קטע נוסף מכ"י זה. ראה הערה 9, י"ב. כ"י ניו יורק נקנה מידי ברוך טולידנו, יחד עם כ"י Mic. 2370 הכולל תרגום עברי של חלק מהשער השלישי של החיבור, בשם "מבוא התשוקות", שנעשה בידי הרב מנשה סתהון בעיר חלב במאה ה־19.

9 ש. אסף בקרית ספר, כב, תש"ה–תש"ו, עמ' 240–244, תיאר בקיצור שלשה כתבי יד של פירוש של סעדיה למשנה תורה של הרמב"ם בספרית בודליאנא באוקספורד. א. שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים וסוריה, כרך ב', תש"א, עמ' 425, רשם מספר כ"י שהעתיק סעדיה. להלן רשימה מלאה יותר של כתבי יד שבכתיבתו של סעדיה בן דוד. בעבודתי הסתמכתי על הכרסות של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים בספריה הלאומית ובמפעל הפאליאוגרפיה העברית.

כ"י מתוארכים (מסודרים לפי התאריכים)

א. 1451 בעדן. אוקספורד, ספריית בודלי 129 Hunt. (קטלוג נויבאור 1521). אלמרשד

חיבורים שהוא בעצמו חיבר או שהוא ייחס לעצמו. כ"י אוקספורד-בודלי Hunt. 129 (קטלוג 1521) שנעתק בעדן בשנת 1451 נכתב בכתובה תימנית מובהקת¹⁰. אחרי שעקר סעדיה לסוריה ולא"י, שינה את כתיבתו כדי להתאימה לכתובה הנהוגה בסוריה

אלכאפי מאת תנחום בן יוסף ירושלמי. אין ודאות שהמעתיק הוא סעדיה בן דוד נושא המאמר הזה, וראה הערה מס' 10.

ב. 1465. פריס — ספריה לאומית heb. 1202. קבץ ברפואה.

ג. 1474. אוקספורד-בודלי Hunt. 398 (קטלוג 622). פרושו למשנה תורה (ספר הפלאה) לרמב"ם.

ד. 1478 בדמשק. אוקספורד-בודלי Hunt. 361 (קטלוג 620). פרושו למשנה תורה (ספר אהבה) לרמב"ם.

ה. 1481. קמברידג' 2, Add. 1219. פרוש על קדוש החודש.

ו. אב 1482. לונדון — ספריה המחזיאון הבריטי Or. 2785 (קטלוג מרגוליות 370). כתאב נגאבה אלגארקין לס' שמות.

ז. אלול-תשרי 1482 בדמשק. פריס heb. 1074. ס' שער השמים ליצחק ישראלי, וס' צורת הארץ לאברהם בר חייא.

ח. 1484. אוקספורד-בודלי Hunt. 372 (קטלוג 619). פרושו למשנה תורה (ספר אהבה). ט. מרחשון 1485 בצפת. פריס heb. 701. באור על מורה נבוכים למשה נרבוני.

י. אלול 1485 בצפת. אוקספורד-בודלי Hunt. 373 (קטלוג 621). פרושו למשנה תורה (ספר זמנים).

כ"י לא מתוארכים

יא. קמברידג' Add. 1219. מדכ"ל אלחשויק לאלג'אפלין (חלק א—ב).

יב. ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 2347. מדכ"ל אלחשויק לאלג'אפלין (חלק ג'), בלתי שלם. כ"י ניו יורק משלים את כ"י קמברידג'. כ"י קמברידג' כולל קונטרסים א—יד וכ"י ניו יורק קונטרסים טו — אמצע כד.

יג. אוקספורד-בודלי Hunt. 376 (קטלוג 285). נג'אה אלגארקין לשמות.

יד. אוקספורד-בודלי Opp. Add. 4^o164 (קטלוג 2487). נג'אה אלגארקין על בראשית.

טו. אוקספורד-בודלי Marsh. 382 f. 158—242 (קטלוג 2, 587) מדרש הבאור.

טז. אוקספורד-בודלי Hunt. 592 (קטלוג 1338) מקאצד אלפלאספה מאת גזאלי (וראה להלן).

יז. אוקספורד-בודלי Hunt. 312 (קטלוג 294). צפנת פענח (= מדרש הבאור).

יח. לונדון ספריה הבריטית Add. 27294 (קטלוג 498) דפים 110—272, נכתב בחלב. פרוש על משנה תורה, ספר מדע פרקים א—ד מאת עלאי אלדין אלמוומת.

יט. לנינגרד כ"י טישנדרוף (השוה: HB I, (1855) p. 2).

במאה ה"ו פעלו סופרים תימנים אחרים בשם סעדיה בן דוד שאין לזהותם עם סעדיה בן דוד שלנו. כ"י ניו יורק בית המדרש לרבנים Mic. 4905 נכתב ע"י סעדיה ש"צ בירב דוד בשנת 1501. כ"י אוקספורד בודלי Poc. 345 (קטלוג 1236) נכתב ע"י סעדיה בן דוד עדני באדר 1474, אך אין שום דמיון בין כ"י זה לבין כ"י Hunt. 398 שסעדיה בן דוד שלנו סיים את העתקתו ב"ד שבט 1474, כחודש בלבד לפני שנסתיימה העתקת כ"י Poc. 345. קטע גגיוה בלונדון ספריה הבריטית Or. 5565C דפים 1—4 שנכתב ע"י סעדי בן דוד אלימני בשנת 1463 שונה לגמרי מבחינה פליאוגרפית מכל כה"י שהעתיק סעדיה בן דוד שלנו. (אך דומה מאד לכ"י Poc. 345 ואולי נכתבו 2 כ"י אלו ע"י אותו מעתיק) השוה: R. Gottheil, JQR 23 (1932-3) p. 163; A. Shiloah, Yuval I (1968) p. 221, note 2.

10 הכתיבה בכתב יד זה שונה בהרבה מהכתיבה האופיינית לסעדיה שבכה"י האחרים שרשמנו בהערה הקודמת. יש הבדלים רבים גם בסימנים הגרפיים בשומרי הקונטרס וכו'. קיים דמיון בעיקר באותיות המרובעות שבכותרות. את ההבדלים בכתובה ניתן להסביר בהפרש בזמן ובהרגלי כתיבה שסעדיה סיגל לעצמו בסוריה ובארץ ישראל, אך ייתכן שכה"י כלל לא נכתב על ידו.

במאה ה-15. מהמיוזג הזה של כתיבה סורית ותימנית נוצרה כתיבה מיוחדת במינה שקל ביותר לזהותה. והנה, כ"י אוקספורד-בודלי Marsh. 382, המכיל קטע של 75 דפים ממדרש הביאור לס' ויקרא, נכתב בכתיבה הזאת. גם הכתיבה של הטכסט, גם האותיות המרובעות שבכותרות, וגם שומרי הקונטרסים ושומרי הדפים, ואפילו סימני הכורך המופיעים ברוב כה"י של סעדיה שנכתבו בסוריה, זהים לסימנים פליאוגרפיים אלו בכה"י האחרים של סעדיה. אין לנו ספק, אם כן, שסעדיה אלעדני הוא מעתיקו של כ"י זה של מדרש הביאור. יתרה מזו, גם כה"י של "צפנת פענח" שבאוקספורד (Hunt. 312) דומה מאד לכתיבתו של סעדיה, במיוחד האותיות המרובעות בכותרות המיוחדות במינו, ושומרי הקונטרסים, ואין ספק שאף הוא נעתק ע"י סעדיה בן דוד אלעדני. בכ"י זה נשאר מהמדרש רק עד אמצע פרשת וזאת הברכה ואחריו נעתק ע"י אותו מעתיק חיבור במסורה שהוא כנראה עיבוד של ספר התיגאן בעברית, שונה מהעיבוד שפרסם דרנבורג¹¹. חיבור זה נשתמר בעיקר בתימן, ומציאותו בכ"י שלנו מחזקת את ההנחה שמעתיק כה"י היה תימני במקורו.

אם שני המדרשים, מס' 17 ו-19 שברשימת רצהבי, אינם אלא מדרש אחד, למה קורא רצהבי למדרש "מדרש הביאור" ואילו נויבאור רושם אותו בקטלוג שלו כ"צפנת פענח"? רצהבי מביא במאמרו כמה הוכחות לכך ששם החיבור הוא "מדרש הביאור". בהקדמה למדרש כותב המחבר: "וקראתי שם מדרש זה מדרש הביאור", וכך הוא נקרא בפי בעל "מדרש אלוג'ז אלמגני" כ-45 שנים אחרי שנתחבר. נויבאור קרא למדרש "צפנת פענח" על סמך דברי הסיום והחרוזים המופיעים בסוף ס' במדבר ובתחלת ס' דברים.

בכ"י מוסד הרב קוק ובכ"י ששון נמצאים דברים אלו אחרי הפטרת מסעי ולפני הפטרת ראש חודש: "נשלם ענין פרשה זו...השלמתי חומש זה שהוא חומש הפקודים / בעזרת אדון הכל שכל הברואים לו מודים / אני סעדיה בן דוד לפי קוצר דעתי הם למודים / אשאלה אדון עולם מי שכל היצורים לו עבדים / יעזרני להשלים השארית ויהיו דברי צחות וברורים".

דברים אלו נמצאים בכ"י אוקספורד-בודלי Hunt. 312 לפני הפטרת מסעי בנוסח זה:

"השלמתי פירוש חומש זה שהוא חומש הפקודים / מפירוש צפנת פענח שחברתי ריחו גודף כנרדים / בעזרת אדון הכל שכל הברואים לו מודים / ואשאלה אדון העולם מי שכל היצורים לו עבדים / יעזרני להשלים השארית ויהיו צחים וברורים". בסוף ההפטרות של חומש במדבר נמצאים בכ"י מוסד הרב קוק וששון חרוזים אלו: "השלמתי פירוש ענין חומשין ארבעה / ובענין כל אפטריות שלהן היא קבועה / אני סעדיה בן דוד לפי קוצר דעתי היא ידועה [בכ"י מוסד הרב קוק: קבועה] אשאל אדון הכל יעזרני להשלים האחרון כארבעה" [בכ"י מוסד הרב קוק חסר "להשלים"].

ואילו בכ"י אוקספורד אנו קוראים:

"השלמתי פירוש עניין חומשין ארבעה / מצפנת פענח שחברתי בשמחה וקול תרועה / ובענין כל אפטריות שלהן היא קבועה / אני סעדיה בר דוד נ"ע לפי קוצר דעתי ידועה / אשאל האל יעזרני להשלים האחרון כארבעה".

J. Derenbourg, Manuel de Lector, Paris, 1871 11

בראש המדרש לס' דברים נמצא בכ"י אוקספורד-בודלי שורות אלו שאינן בכה"י האחרים: "אתחיל לכתוב פירוש משנה תורה מצפנת פעניח שחברתי לי לאורה אני סעדיה בר דוד נ"ע התימני יהיה ה' לי לעזרה".

יש לשם לב לארבעה דברים יוצאי דופן בחרוזים שבכ"י Hunt. 312: א. בכל אחד משני החרוזים הראשונים נוספה שורה שלמה, ממנה משתמע ששם החיבור הוא צפנת פענח; ב. בראש המדרש לס' דברים נוספו שורות אחדות שאינן בכה"י האחרים; ג. בשורות אלו נקרא המחבר "סעדיה בר דוד נ"ע התימני"; ד. בחרוזים שבכל כה"י האחרים אין הוספה אחרי שם המחבר, ואילו בכ"י Hunt. 312 נוספה ברכת המתים (נ"ע) לשם אביו של המחבר. קשה להאמין שכל השינויים האלו נובעים מטעות סופר. יותר מתקבל על הדעת שמחבר המדרש הוסיף אותם בהעתקה נוספת או במהדורה נוספת של חיבורו. העובדה שהמחבר נקרא במקום אחד "סעדיה בר דוד נ"ע התימני" היא בעלת חשיבות מיוחדת. הוספת המלה "התימני" מראה שהמחבר כבר לא היה בתימן, והחתימה הוּו "סעדיה בר דוד נ"ע התימני" רגילה מאוד אצל סעדיה בן דוד אלעדני¹².

העובדות שהעלינו עד כה, שסעדיה אלעדני חי ופעל באותה תקופה שבה חי ופעל סעדיה אלדמארי, ושהוא העתיק את מדרש הביאור ובאחת ההעתיקות הכניס שינויים לחרוזים של המחבר מראות, לכאורה, שסעדיה אלדמארי בעל "מדרש הביאור" אינו אלא סעדיה בן דוד אלעדני. אפשר היה לקבל הנחה זו לולא אותה רשימת ספרים בכ"י קמברייג' Add. 1219 שהזכרנו לעיל. ברשימה זו רשומים 25 חיבורים אך אין בהם זכר למדרש הביאור, לצפנת פענח או למדרש אחר על התורה וההפטרות. אין אנו יודעים מתי נכתבה רשימה זו, אך כ"י Add. 1219 דומה מאוד בתכונותיו הפליאוגרפיות לכתבי-יד שכתב סעדיה סביב שנת 1480¹³. זאת ועוד.

בין החיבורים שחיבר מונה סעדיה בן דוד אלעדני ברשימה זו את הספר חיות אלנפוס. שטיינשניידר הראה שחיבור זה אינו אלא ס' מקאצד אלפלאספה של מחמד גזאלי¹⁴, והוא איננו מהסס מלכנות את סעדיה פליאט. יש להתיחס, א"כ, לאפשרות שגם ס' "צפנת פענח" הוא מעשה פליאט. יתכן מאוד שסעדיה הביא אתו מתימן טופס של "מדרש הביאור" מאת סעדיה בן דוד אלדמארי, העתיק אותו מחדש, שינה את שם החיבור כפי שעשה בס' מקאצד אלפלאספה והציג אותו כפרי מעשיו. העובדה שהספר אינו מופיע ברשימת חיבוריו יכולה להראות, אם כן, שהגניבה הספרותית

12 בכ"י פריס heb. 701 הוא חותם "סעדיה בר' דוד נ"ע התימני".

13 בין החיבורים ברשימה אין אף אחד שתאריך חיבורו ידוע בוודאות. נמצא חבור בשם "אור ישראל חסאב [=חשבון] קידוש החדש", ויתכן שהוא הפרוש על הלכות קדוש החור-דש לרמב"ם שנמצא בכ"י קמברייג' Add. 1219,2 ונכתב ב-1481. כן נמצא "ביאור מקצת החיבור" ויתכן שהוא פירושו של סעדיה למשנה תורה. קיימים כ"י אחדים מחלקים שונים של חיבור זה, והקדום שבהם נכתב ב-1474. כן נמצא "פיר' אלשחיה" והוא אולי אותו חיבור שבכ"י ששון 827 שהזכרנו לעיל. חבור זה נכתב ב-1446. חיבורו של סעדיה "נג'אה אלגאריקין" אינו מופיע ברשימה. אם נקח את שנת 1482 שבקולופון של אחד משני כה"י האוטוגרפים של חיבור זה (לונדון Or. 2785) כתאריך החיבור, נוכל לקבוע שהרשימה נכתבה לפני שנת 1482.

14 M. Steinschneider, Jewish Literature, London 1857, p. 297, n. 8; Die heb-
raischen Uebersetzungen des Mittelalters, Berlin, 1893, p. 298

הזו נעשתה אחרי שנת 1481/2. מכיון שאין בידינו טופס של "ס' צפנת פענח", כפי שסעדיה מכנה אותו, גם אין בידינו הקולופון או ההקדמה בו מזכיר המחבר את שם הספר, לא נוכל לאמת השערה זו. גם אותה פסקה (בפרשת בהר) בה מופיע תאריך החיבור חסרה בטפסים שבידינו. רק בדיקה מדוקדקת של הטכסט של מדרש הביאור, במיוחד החלקים בערבית-יהודית שבו, והשוואתם לחיבורים האחרים של סעדיה, יאפשרו אולי פתרון סופי של הבעיה.